

Research Paper

The theme of death fear or existential anxiety in the Derakht Anjir Maabed

Rasoul Jafarzadeh*¹ , Habibollah Abbasi² , Malek Mirhashemi³

¹ PhD student of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Rudehen Branch, Iran

² Professor of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Tehran, Iran

³ Associate professor of Psychology, Islamic Azad University, Rudehen, Tehran, Iran

10.22080/RJLS.2022.22656.1272

Received:

November 16, 2021

Accepted:

June 20, 2022

Available online:

July 6, 2022

Keywords:

Fear, Existential anxiety, social novel, Derakht Anjir Maabed, Ahmad Mahmoud.

Abstract

Belief in superstition and surrealism as well as loneliness that causes anxiety and fear, especially existential anxiety, is one of the basic themes of Persian social novels. The novel of Derakht Anjir Maabed by Ahmad Mahmoud, the whole structure of which is based on the theme of belief in superstition and surrealism, as well as the isolation of existence, is a good platform for exploring this theme; especially existential anxiety. In this article, using descriptive - analytical method and existentialist approach, we tried to analyze the fear of death as one of the four components of existential anxiety and fear in this novel and show that fear of death is one of the most frequent components that is manifested in the actions of its three main characters: Faramarz, Farzaneh and Taj Al-Muluk. Finally, we came to the conclusion that this social novel not only partly reflects the realities of Iranian society, but also the existentialist fear and anxiety as its fundamental theme that exists in the main characters of the novel and their actions.

*Corresponding Author: Rasoul Jafarzadeh

Address: department of Persian language and literature, Islamic Azad University, Iran

Email: jafarzadehrasoul40@yahoo.com

Tel: 09125800364

Extended Abstract

Throughout their evolution, human beings have always tried to achieve the infrastructure of their behaviors by searching for behavioral causes. Whereas the novel, especially the realist novel reflects the realities of society, the social actions of the characters in this type of novel, as a mirror of the whole society, can be a good platform for psychological research. If we consider poetry as a kind of artistic language for expressing feelings and emotions and compositional propositions, and at the same time, devoid of pure reality, we must admit that the novel is a language of science and the actions and events within it are derived from the reality of the events of daily life. Therefore, analyzing the actions of the characters in such novels can be an analysis of the behavior of real human beings. One of the most important topics in the field of psychology is fear and anxiety. Fear and anxiety are classified into two types of psychological fears, such as fear of heights, fear of the dark, etc.,

and existential fears. Among these, existential fears are far deeper and deeper than psychological fears. Such fears exist in the human subconscious. Since the second type of fear is seen more in mythological, religious and literary texts, especially in real social novels, and also because the fundamental theme of many of these types of novels is fear and fear are in the human subconscious, so in in this article, we tried to explore fear in the novel of Derakht Anjir Maabed, Ahmad Mahmoud, because we found its realistic structure as a suitable platform for psychoanalytic analysis, especially of the existential type. Our research method in this paper was analytical-descriptive-documentary method and based on the existentialist approach. In this article, using descriptive-analytical method and existentialist approach, we tried to analyze the fear of death as one of the four components of existential anxiety and fear in the actions of its three main characters: Faramarz, Farzaneh and Taj Al-Muluk. Since the realist novel is a reflection of ordinary human life, all these fears can be found

in abundance in the actions of its characters, without the author intending to express them. In some cases, these fears are out of the ordinary, lead to neurosis and take control of one's destiny, leading to misguidance. Finally, we came to the conclusion that Among the four components of existential anxiety and fear, the death component is the most frequent and practical, and the defense mechanisms of each are different from each other, and the mechanisms adopted by women are closer to each other. This social novel not only reflects to some extent the realities of Iranian society, but also the existentialist fear and anxiety is a

fundamental theme that exists in the main characters of the novel and their actions.

Funding

There is no funding support

Authors' Contribution

Rasoul Jafarzadeh, PhD at Persian language and literature, Islamic Azad University, Rudehen, Tehran, Iran

Habibollah Abbasi, professor in Persian language and literature, Kharazmi University, Tehran, Iran

Malek Mirhashemi, Assistant professor in psychology, Islamic Azad University, Rudehen, Tehran, Iran

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest

References

- Akbarzadeh ebrahimi, Azar, (1398). Signs of Anxiety in the Derakht Anjir Maabed Novel, Narratology Journal, No.6, pp.215-239. (In Persian)
- Behnam, Jamshid. (1375). Iranians and the Thought of Modernity, Tehran, Markaz pub. (In Persian)
- Bahrami Rahnama, Khadijeh. (1399). Popular beliefs in the Derakht Anjir Maabed Novel. Popular culture and literature Journal, No.33 pp.31-56. (In Persian)
- Tavakkoli Moghaddam, Safie. (1396). Structural analysis of time in the Derakht Anjir Maabed Novel based on Genette's theory, Literary Arts, No.2, pp 17-32. (In Persian)
- Zeynali, Raziye. (1393), Investigating the concept of anxiety from the perspective of Kierkegaard and
- Jean-Paul Sartre, Philosophical Journal of cognition, No.70, pp 151-179. (In Persian)
- Sanaati, Mohammad. (1380). Sadegh Hedayat and Fear of Death: Boof Koor, Cultural History and Myth killing, Tehran, Markaz pub. (In Persian)
- Sheibani, Khatereh. (1394). "Ruined city abandoned in the world of illusion: Analysis of the fig tree of temples", Irannameh Journal, No. 4, pp. 352-377. (In Persian)
- Kierkegaard, Soren (1399). Fear and Trembling, translated by Abdolkarim Rashidian, Tehran: Ney Pub.
- Mahmoud, Ahmad (1379). Derakht Anjir Maabed, Tehran: Moein pub. (In Persian)

Hashemi, Muhaddede (1393). Elements of Weird fiction in the Derakht Anjir Maabed Novel, Kavoshnameh Journal, No 29, pp. 89-132. (In Persian)

Hashemi, Muhaddede (1393). A Comparative Study of the Weird fiction appearance in the Two Novels of the Derakht Anjir Maabed and the Beirut Nightmares", No 11, pp. 423-445. (In Persian)

Heidegger, Martin (1399). Existence and time. Translated by AbdolKarim Rashidian. Tehran: Ney Pub.

Yalom, Irvin.D (1398). Existential Psychotherapy Translated by Sepideh Habib, Tehran Ney Pub.

علمی

بن‌مایه‌ی ترس از مرگ یا اضطراب اگزیستانسیال در رمان درخت انجیر معابد

رسول جعفرزاده^۱، حبیب‌الله عباسی^{۲*}، مالک میرهاشمی^۳^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن تهران. ایران.^۲ استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی تهران.^۳ دانشیار گروه روان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن تهران. ایران.

10.22080/RJLS.2022.22656.1272

چکیده

اعتقاد به خرافه و فراواقعیت و نیز تنهایی که موجب اضطراب و ترس، به‌ویژه اضطراب اگزیستانسیالیستی می‌شود، از بن‌مایه‌های بنیادین رمان‌های اجتماعی فارسی است. رمان درخت انجیر معابد احمد محمود که تقریباً تمام ساختار آن بر اساس همین بن‌مایه؛ یعنی باور به خرافه و فراواقعیت و نیز انزوای وجود بنا شده است؛ بستر مناسبی برای واکاوی این مهم؛ به‌ویژه اضطراب اگزیستانسیالیستی است. در این جستار با استفاده از روش تحلیلی توصیفی و رویکرد اگزیستانسیالیستی کوشیدیم تا ترس از مرگ را به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های چهارگانه‌ی اضطراب و ترس اگزیستانسیالیستی در این رمان واکاوی و نشان دهیم ترس از مرگ یکی از مؤلفه‌های پربسامدی است که در کنش‌های سه شخصیت اصلی آن: فرامرز، فرزانه و تاج الملوک تبلور می‌یابد. در نهایت به این نتیجه رسیدیم که این رمان اجتماعی نه تنها واقعیت‌های جامعه‌ی ایرانی را تا حدودی بازتاب می‌کند؛ بلکه ترس و اضطراب اگزیستانسیالیستی بن‌مایه‌ای بنیادی است که در شریان‌های تک‌تک شخصیت‌های اصلی رمان و کنش‌های هر یک جاری است.

تاریخ دریافت:

۲۱ آذر ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۳۰ خرداد ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۵ دی ۱۴۰۰

کلیدواژه‌ها:

ترس؛ اضطراب اگزیستانسیالیستی؛ رمان اجتماعی؛ درخت انجیر معابد؛ احمد محمود.

می‌تواند نمونه‌ی اصیل یک زندگی واقعی باشد؛ لذا تحلیل کنش شخصیت‌های چنین رمان‌هایی، می‌تواند تحلیل رفتار انسان‌های رئال باشد. از همین رو، جمشید بهنام در کتاب *ایرانیان و اندیشه‌ی تجدد*، ورود زندگی‌نامه‌ی مردم کوچه و بازار را به ادبیات از دیدگاه ژنتیک، عامل اصلی پدیدآمدن گونه ادبی رمان می‌داند. این گونه ادبی؛ یعنی رمان که خود محصول جامعه بورژوازی است؛ وقتی متولد می‌شود، کج‌کج به میان مردم راه پیدا می‌کند (بهنام، ۷۷: ۱۳۵۸). یکی از مباحث مهم حوزه‌ی روان‌شناسی مقوله‌ی ترس و اضطراب است. ترس و اضطراب را به دو گونه‌ی ترس‌های روان‌شناختی، مثل ترس از ارتفاع، ترس از تاریکی و غیره و ترس‌های اگزیستانسیال دسته‌بندی می‌کند. از این میان، ترس‌های اگزیستانسیال به مراتب از ترس‌های روان‌شناختی عمیق‌تر و ریشه‌دارتر هستند. چنین

۱ مقدمه

بشر طی دوران تکامل خود، همواره در تلاش بوده با جست‌وجوی علل رفتاری، به زیرساخت رفتارهای خویش دست یابد. از آنجا که رمان، به‌ویژه رمان رئالیستی بازتاب واقعیت‌های جامعه است؛ کنش‌های اجتماعی شخصیت‌های این نوع رمان، به‌مثابه آینه تمام‌نمای جامعه، می‌تواند بستر مناسبی برای پژوهش‌های روان‌شناسانه باشد. اگر شعر را گونه‌ای زبان هنری برای بیان احساسات و عواطف و گزاره‌های انشایی و در عین حال، خالی از واقعیت محض بدانیم؛ باید بپذیریم، رمان از جنس زبان علمی است و کنش‌ها و اتفاقات درون آن برگرفته از واقعیت حوادث زندگی روزمره است. از این رو، رمان رئالیستی، چون برگرفته از واقعیت‌های زندگی است تا حدودی

* نویسنده مسئول: حبیب‌الله عباسی

آدرس: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

ایمیل: habibabbasi45@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۲۶۲۶۳۶۶۵

مستوفی در رمان درخت انجیر معابد بررسی کنیم و کنش و واکنش‌های سه قهرمان اصلی آن را با تکیه بر کتاب روان‌درمانی اگزیزتانسیال اروین یالوم کاویده و طبقه‌بندی کنیم، بایسته می‌نماید ابتدا مقوله‌ی ترس که از مفاهیم بنیادی فلسفه و روان‌شناسی به شمار می‌آید، به‌ویژه دو گونه‌ی ترس‌های روان‌شناختی و ترس‌های اگزیزتانسیال و نیز مفاهیم مربوط بدان‌ها، مثل اضطراب مرگ و مکانیزم دفاعی را از لحاظ نظری و همچنین رمان درخت انجیر معابد و نویسنده‌ی آن، احمد محمود را معرفی کنیم.

۴ مبانی نظری پژوهش

۴،۱ ترس اگزیزتانسیالیستی:

برای تعریف بهتر این نوع ترس، ابتدا باید تفاوت میان ترس و اضطراب را تبیین نماییم؛ زیرا به واقع برخلاف آنچه عموم مردم تصور می‌کنند ترس و اضطراب از یک مقوله نیستند؛ بلکه باید یادآور شد که این دو با هم تفاوت اساسی دارند. نخستین کسی که میان ترس و اضطراب تمایز قائل شد، سورن کی‌یرکگور، فیلسوف اگزیزتانسیالیست توحیدی دانمارکی بود که ترس را ترسیدن از چیزی و دلهره یا اضطراب را ترسیدن از هیچ چیز یا نیستی تعریف کرد (یالوم، ۱۳۹۸: ۷۴). بدین‌سان به‌کار بردن عبارت اضطراب اگزیزتانسیال، درست‌تر می‌نماید؛ چراکه در اضطراب اگزیزتانسیال ما با نیستی مواجهیم. این نوع اضطراب در اعماق ناخودآگاه انسان‌ها ریشه دوانده و کاملاً ناشناخته است. در این‌جا می‌توان مدعی شد که تا قبل از قرن بیستم و تحقیقات اروین یالوم، تا حدودی کسی از این نوع اضطراب مطلع نبود.

اضطراب از جهاتی مخوفتر از ترس است و همین ناشناختگی آن است که بر خوفناکی آن تأثیر می‌گذارد. گفتنی است «دیدگاه اگزیزتانسیال بر تعارض اساسی متفاوتی تأکید دارد: نه تعارض با غرایز سرکوب‌شده و نه تعارض با بالغین مهم درونی‌شده؛ بلکه تعارضی حاصل رویارویی فرد با مسلمات هستی. منظور از مسلمات هستی، دلواپسی‌های غایی مسلم است ویژگی‌های درونی قطعی و مسلمی که بخش گریزناپذیری از هستی انسان در جهان آفرینش‌اند» (همان، ۲۳).

شناخت اضطراب اگزیزتانسیال، مقدمات ظهور تحقیقات نوینی را پدید آورد به نام روان‌درمانی اگزیزتانسیال. این نوع روان‌درمانی به ریشه‌ای‌ترین و اصلی‌ترین اضطراب‌های موجود در ناخودآگاه می‌پردازد. روان‌درمانی اگزیزتانسیال به دلواپسی اصلی ناخودآگاه؛ یعنی مرگ، آزادی، تنهایی و پوچی می‌پردازد که مجموع آن‌ها اصلی‌ترین دلیل رفتارهای بیرونی بشر می‌باشند. در این‌جا تنها به یکی از این دلواپسی‌ها؛ یعنی اضطراب مرگ که مهم‌ترین آن‌هاست، می‌پردازیم. حضور مرگ در زندگی، باعث تغییرات بنیادین و شگرفی می‌شود. اگرچه ما مدام در حال فرار از این واقعیت حتمی هستیم؛ اما مرگ همواره، حضور خود را اعلام می‌دارد.

ترس‌هایی در ژرفای وجود، در ناخودآگاه انسان ریشه دارند. از همین رو، یالوم «شالوده جهت‌گیری ترس اگزیزتانسیال را متکی بر تجربه نمی‌داند؛ بلکه آن را عمیقاً شهودی می‌شمارد» (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۹).

از آن‌جاکه ترس نوع دوم را بیشتر در متون اساطیری، دینی و ادبی و به‌ویژه رمان‌های اجتماعی رئال، شاهد هستیم و همچنین به این دلیل که بن‌مایه‌ی بنیادی بسیاری از این نوع رمان‌ها، ترس است و ترس نیز ریشه در ناخودآگاه انسان دارد؛ لذا در این جستار کوشیدیم مقوله‌ی ترس را در رمان درخت انجیر معابد احمد محمود بکاویم، به این دلیل که ساختار رئالیستی آن را بستر مناسبی برای تحلیل‌های روان‌کاوانه، خاصه از نوع اگزیزتانسیال یافتیم.

۲ پیشینه‌ی پژوهش

درباره‌ی بررسی ترس و اضطراب اگزیزتانسیالیستی در رمان درخت انجیر معابد تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. در این میان برخی پژوهش‌ها درباره‌ی ترس و اضطراب انجام شده که به برخی از آن‌ها که با موضوع این جستار مربوط‌اند، اشاره می‌کنیم. کتاب‌هایی از جمله *روان‌درمانی اگزیزتانسیال*^۱ نوشته‌ی اروین یالوم^۲ ترجمه‌ی سپیده حبیب، *ترس و لرز* سورن کی‌یرکگور^۳ ترجمه‌ی عبدالکریم رشیدیان، *صادق هدایت و هراس از مرگ* از محمد صنعتی و مقالاتی همچون «بررسی مفهوم اضطراب از دیدگاه کی‌یرکگور و ژان پل سارتر» از راضیه زینلی، «نشانه‌های اضطراب در رمان درخت انجیر معابد» از آذر اکبرزاده ابراهیمی، «بررسی تطبیقی جلوه‌های ادبیات شگرف در دو رمان درخت انجیر معابد و کوابیس بیروت» و «عناصر ادبیات شگرف در رمان انجیر معابد» از محدثه هاشمی، «جلوه‌های ترس و اضطراب در رمان زمین سوخته» نوشته محمود آقاخانی بیژنی، «ترس از زمان نزد شخصیت‌های روایتی محمود دولت آبادی» از عبدالرسول شاکری و نیز «ترس و اضطراب در آثار صادق چوبک (سنگ صبور، احمد محمود، زمین سوخته)» از اعظم مغنی باثی نجف آبادی موضوعاتی همچون ترس، اضطراب و تردید را در شخصیت‌های اصلی این رمان بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که مؤلفه‌های ترس و اضطراب و تردید در این شخصیت‌ها کنشی است ناشی از عقده‌ی حقارت و اضطراب که تحت تأثیر محیط خانوادگی و نابرابری‌های اجتماعی به وجود آمده است و رفتار و اعمال آن‌ها را شکل می‌دهد.

۳ روش پژوهش و قلمروی آن

روش پژوهش ما در این جستار، روش تحلیلی-توصیفی-اسنادی و بر مبنای رویکرد اگزیزتانسیالیستی بوده است. در این مقاله تلاش کردیم یکی از چهار مؤلفه‌ی ترس و اضطراب اگزیزتانسیالیستی؛ یعنی مرگ را که مهم‌ترین آن‌هاست در کنش‌های سه شخصیت اصلی این رمان بررسی و تحلیل کنیم. پیش از آن‌که مقوله‌ی ترس و اضطراب از مرگ را به‌طور

³ Fear and Trembling

⁴ Kierkegaard, Soren

¹ Existential Psychotherapy

² Irvin Yalom

می‌کنند. برگزشتن از مرگ، درون‌مایه‌ی تجربه‌های انسانی همه‌ی آدمیان از گذشت تا امروز بوده است. این درون‌مایه‌ی مشترک همه‌ی انسان‌ها، در عمیق‌ترین پدیده‌های فردی درونی اعم از دفاع‌ها، انگیزه‌ها، رویاها و کابوس‌هایمان و آشکارترین ساختارهای کلان اجتماعی، بناهای تاریخی، علم، ایندولوژی‌ها، گورستان‌ها، مومیایی کردن‌ها، راهیافتن‌مان به فضا متبلور است و همچنین این درون‌مایه در همه‌ی شیوه‌های زندگی بشر اعم از شیوه‌های وقت‌گذرانی، عادت به سرگرمی‌ها و اعتقاد راسخ به اسطوره، انگیزه داشتن برای پیشرفت و آرزوی رسیدن به شهرت ماندگار نهفته است. در واقع بسیاری از رفتارهای روزمره ما نوعی مکانیزم دفاعی در برابر مرگ است. رابرت جی لیفتن^۲، شیوه‌های دفاعی زیادی را بر شمرده که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان در سه دسته خلاصه کرد: نخست شیوه‌ی زیست‌شناختی یا همان تولید مثل؛ دودیکر شیوه‌ی یزدان‌شناسانه یا همان دین و مذهب؛ سدیدگر شیوه خلاق یا همان هنر و به جای گذاشتن اثری از خویشتن که باعث تداوم زندگی او از طریق آن اثر هنری می‌شود (پالوم، ۱۳۹۸: ۷۵).

پالوم پس از ثبت مشاهدات خود از افرادی که دارای اضطراب‌های اگزیستانسیالیستی بودند، دریافت که تجربه‌های متفاوتی از مواجهه با مرگ وجود دارد. از جمله مصادیق خوب این امر، برای مثال شخصی که عادت داشت هیچ کاری را کاملاً به پایان نرساند. اگر خانه را تمیز می‌کرد، همیشه گوشه‌ای را کتیف باقی می‌گذاشت، چون از تمام‌شدن می‌ترسید یا او هرگز شروع به خواندن کتابی نمی‌کرد، مگر آن که کتابی دیگر در نوبت خواندن روی میز داشته باشد یا از ترس زیر سلطه رفتن و محدودیت قدرت، ازدواج نمی‌کرد (همان، ۸۰ - ۷۹).

۵ یافته‌ها و بحث

۵،۱ احمد محمود و درخت انجیر معابد

احمد محمود (احمد عطا) سال ۱۳۱۰ در شهر اهواز چشم به جهان گشود. او پس از تحصیلات ابتدایی و متوسطه به دانشکده‌ی افسری ارتش رفت و در مدت تحصیل در آن‌جا، در زمان کودتای ۲۸ مرداد بازداشت و زندان و سپس به بندر لنگه تبعید شد. احمد محمود آثار متعددی دارد که شامل پانزده اثر کوتاه و رمان می‌باشد اولین آن داستان مول و آخرین آن هم رمان برجسته‌ی درخت انجیر معابد ۱۳۷۹ است. ادبیات احمد محمود از لحاظ درون‌مایه و فضا، مرتبط با فضای جنوب ایران است. رمانی رئالیستی که متن زندگی را نشانه رفته و منتج به آلام روزمره‌ی اجتماعی گردیده است. احمد محمود را می‌توان استاد مسلم در خلق رمان دانست. آثار احمد محمود به حدی فاخرند که بسیاری بر آن شدند تا مانند او بنویسند و او را سرلوحه‌ی خود قرار دهند.

رمان درخت انجیر معابد رمانی است در تقابل رئالیسم سنتی و مدرن؛ در این رمان با خانواده‌ی متمول آذربایجان روبه‌رو هستیم که از اساس نابود می‌گردد. بعد از مرگ پدر خانواده آذربایجان

۴،۲ اضطراب مرگ

برخلاف تفکر عامه که مرگ پایان زندگی است و تا زمانی که زندگی هست، مرگ نیست؛ باید اذعان داشت زندگی و مرگ به یکدیگر وابسته‌اند و هم‌زمان وجود دارند؛ نه اینکه یکی پس از دیگری بیاید. مرگ مدام زیر پوسته‌ی زندگی در حرکت است و بر تجربه‌ی رفتار آدمی تاثیر فراوان دارد. مرگ سرچشمه‌ی اصلی و آغازین اضطراب و در نتیجه منشأ اصلی ناهنجاری روانی است. با این‌حال، نباید به مرگ به مثابه ابزاری برای نابودی صرف نگریست؛ بلکه حضور اضطراب مرگ، فی ذاته می‌تواند محرکی برای زندگی بهتر و متعالی‌تر باشد. اگرچه نفس مرگ، آدمی را نابود می‌کند؛ اما اندیشه‌ی مرگ او را نجات می‌دهد. مرگ همواره در زندگی انسان حضور دارد؛ اما مواجهه آدمی با آن دوگانه است؛ گاهی آن را می‌پذیرد و گاهی از آن می‌گریزد.

هایدگر^۱ معتقد بود در دنیا دو وجه اساسی برای هستی وجود دارد؛ نخست مرتبه‌ی فراموشی هستی و دو دیگر مرتبه‌ی اندیشیدن به هستی. مرتبه‌ی اندیشیدن به هستی و آگاهی مدام از کل هستی، اعم از مرگ و زندگی است و غورکردن در آن، می‌تواند اضطراب مرگ مستتر در ناخودآگاه را تحت کنترل درآورد. در این مرتبه فرد کاملاً خودآگاه می‌شود، یعنی از خود به‌عنوان منی از خود گذرنده (گزینش‌کننده) و تجربه‌گرایی برگزیده آگاه می‌شود، امکانات و محدودیت‌های خویش را می‌پذیرد، با آزادی و پوچی مطلق رو در رو می‌شود و از این مواجهه مضطرب و نگران (پالوم: ۱۳۹۸: ۵۶-۵۸).

وقتی از اضطراب مرگ سخن به میان می‌آید، غالباً در خودآگاه سطحی از مقاومت شکل می‌گیرد، به گونه‌ای که اکثریت خود را در برابر اضطراب مرگ مقاوم می‌دانند و از اقرار به این اضطراب اجتناب می‌کنند. در سطح خودآگاه اقرار به حضور مرگ وجود دارد؛ اما در ناخودآگاه با کتمان و انکار آن، هسته‌ی اضطراب شکل می‌گیرد.

در سطح ناخودآگاه مرگ را می‌پذیرند و حتی بسیاری دلایل منطقی و فلسفی هم برای پذیرفتن آن دارند، اما تعارض در مرکز ناخودآگاه شکل می‌گیرد؛ همان‌جاست که بسیاری برای گریز از آن، مکانیزم‌های دفاعی متفاوتی را اختیار می‌کنند؛ اما با شناخت اضطراب مرگ مستتر در ناخودآگاه، می‌توان به این نتیجه رسید که بسیاری از رفتارهای انسان ریشه در اضطراب مرگ دارد. مرگ از تولد تا هنگام از پای افتادن انسان با او همراه است و در همه‌ی امور دخالت دارد.

۴،۳ مکانیزم‌های دفاعی در برابر اضطراب مرگ

پیشتر گفتیم که ترس یا اضطراب از مرگ در ناخودآگاه هر انسان مستتر است و بیشتر کنش‌ها و رفتارهای آدمی ریشه در همین اضطراب پیدا و پنهان او از مرگ دارد و هرکدام به شیوه‌ای تجربه عبور از مرگ را در درون خود احساس

² Robert Jay Lifton

¹ Martin Heidegger

۵،۳ اضطراب اگزیستانسیال فرامرز و مکانیزم دفاعی وی؛ استثنایی بودن

همه‌ی ما در سطح خودآگاه مرگ را باور داریم و می‌دانیم که فناپذیر هستیم؛ اما در سطح ناخودآگاه و در اعماق وجود خویش، هیچ‌گاه این موضوع را باور نداریم و از این جهت خود را از بقیه مستثنی می‌پنداریم. در واقع درون ما، پیوسته نجوایی در حال زمزمه است که تو در این میان مستثنی هستی و نخواهی مرد. بسیاری از ما همزیستی ژرفناکی با این مسأله داریم. در شخصیت‌های اصلی رمان درخت انجیر معابد هم این مشخصه به وفور یافت می‌شود، نمونه‌ی بارز آن شخصیت فرامرز آذریاد است که از این مکانیزم، یعنی خود را مستثنی‌پنداشتن، بسیار استفاده می‌کند. فرامرز شخصیتی است که از دیدگاه فروم مشتاق قدرت است (پالوم، ۱۳۹۸: ۱۷۳).

فرامرز در جای‌جای رمان قدرت خود را به رخ خواننده می‌کشد و می‌کوشد از این طریق بر اضطراب مرگ خویش، غلبه می‌کند. در جایی طوطی را از سر عصبانیت با اسلحه شکار می‌کند (محمود، ۱۳۷۹: ۳۱). در جایی دیگر فرامرز خود را صاحب قدرت می‌داند و با وجود آن که تازه از زندان آزاد شده است و آه در بساط ندارد؛ اما باز هم می‌کوشد خود را مانند معتادان و زندانیان دیگر حقیر نبیند. او زندانی حقیر از بند رهاشده مفلس نیست، او در نهاد خوش یک فرد استثنایی است (همان، ۵۹).

فرامرز به دنبال قدرت است و نمی‌خواهد عامی و فقیر بماند، به تاج‌الملوک می‌گوید: «اینطور نمی‌مونه عمه خانم خدا بخواد همه را از حلقوم مهران شهرکی میکشم بیرون» (همان، ۸۵). این عطش قدرت به طرق مختلف در کنش‌های وی خودنمایی می‌کند تا اضطراب مرگ را درون او فرونشاند. پیامد این عطش قدرت نوعی شجاعت است؛ «این شجاعت موجب می‌شود آدمی برای به دست آوردن تبحر، کارایی، قدرت و کنترل، به کوشش و تقلای طبیعی دست بزند. هرچه بیشتر به قدرت برسد، ترس از مرگ بیشتر تسکین می‌یابد و اعتقاد به استثنایی بودن، تقویت می‌شود. پیشرفت، کامیابی، ثروت‌اندوزی و باقی‌گذاشتن ارث به‌عنوان یادمانی جاودان، راهی می‌شود برای کتمان سوؤالات آمیخته با مرگی که در درونمان می‌خروشد» (پالوم، ۱۳۹۸: ۱۷۹).

مکانیزم دفاعی استثنایی بودن شخصیت فرامرز در این رمان نسبتاً بلند احمد محمود به شیوه‌های مختلفی تبلور می‌یابد: فرامرز گاهی می‌کوشد از طریق ثروت‌اندوزی، اضطراب مرگ خویش را تلطیف کند، برای این منظور به هر راهی متوسل می‌شود حتی با رفتارهای خلاف قانون، به رحمان نیکو تبار پیشنهاد نزدی از بانک را می‌دهد (محمود، ۱۳۷۹: ۲۶۷-۲۶۶) یا از طریق کمک به دیگران، درصدد باقی‌گذاشتن نام نیک برای خویشتن است، کمک به حسن جان و خرید ساعت برای او (همان، ۵۹)، کمک به محمد سلمانی (همان، ۷۶). این ابراز قدرت در کلام فرامرز هم نمایان می‌شود و وقتی از رابطه‌ی مادر و مهران شهرکی به خشم می‌آید می‌گوید: «به خدای احد و واحد میکشمش! و پنجره را بسته بود؛ میکشمشان - هردو تاشان را» (همان، ۱۵۴).

یعنی اسفندیارخان آذریاد، همسر او افسانه با مهران شهرکی ازدواج می‌کند.

با توجه به اینکه افسانه قیم سه فرزند خانواده بوده است؛ با وکالت‌دادن به مهران شهرکی تمام ثروت و دارایی خانواده از بین می‌رود. کیوان؛ پسر کوچک خانواده، قبل از آنکه تمام دارایی نابود شود با سهم‌الارث اندکی به فرانسه می‌رود. فرزانه؛ دختر خانواده به‌خاطر افسردگی و فشارهایی که نمی‌تواند تحمل کند، خودکشی می‌کند و فرامرز که شخصیت محوری رمان است، به فکر انتقام از مهندس مهران شهرکی برمی‌آید. فرامرز، معتاد، بی‌ثبات و مستأصل، اما با هوش تمام تلاش خود را برای این مهم می‌کند. عمه تاج‌الملوک؛ خواهر اسفندیارخان آذریاد، روایت‌گر رمان است که شاهد زوال و فروپاشی خانواده است.

شخصیت‌های فرعی بسیاری هم در رمان وجود دارند که به تناوب وارد داستان می‌شوند و به داستان رنگ و جهت می‌دهند؛ مانند زری، جواهر، حسن جان، فریدون، یدالله، علیمراد، رحمان نیکوتبار، جمال، نازک و غیره. دو سال بیشتر از فروپاشی خانواده آذریاد گذشته که تاج‌الملوک، گردنبدن گران قیمت خود را فروخته تا با سود بانکی آن امورات خود را بگذراند. در این رمان حسرت‌های تاج‌الملوک نسبت به گذشته چشمگیر است. حسرت‌هایی که ناشی از مشکلات عدیده‌ی روانی تاج‌الملوک است. چه بسا عدم وجود این مشکلات روانی و نرمال‌بودن ذهن تاج‌الملوک می‌توانست رمان را در مسیر دیگری پیش براند. فرامرز شخصیتی معتاد، کلاش، کلاهبردار، دزد، رشومخوار است که گویی از زمین و زمان قصد انتقام دارد. او از همه‌چیز و همه‌کس طلبکار است. هربار در هیأت شخصیت جدید می‌کوشد تا به گذشته‌ی پرشکوه خویش بازگردد. فرامرز پر از کینه و انتقام است اما او نه قهرمان و نه ضد قهرمان.

۵،۲ اضطراب‌های اگزیستانسیال رمان درخت انجیر معابد

این رمان دارای تعداد زیادی شخصیت حقیقی و انتزاعی است که تعدادی از آن‌ها در روند داستان مؤثرند و تعداد زیادی هم نقش فرعی دارند. در کتاب اول، زمان گذشته و زمان حال بیشتر در هم تنیده شده‌اند و مرده‌ها در ذهن تاج‌الملوک و فرامرز به اندازه‌ی زنده‌ها و حتی بیشتر از آدم‌های زنده جنب‌وجوش دارند و حتی در زندگی روزمره‌ی زمان حال، شخصیت‌های داستان و به‌خصوص دو شخصیت اصلی تأثیرگذارند. افسانه، مادر فرامرز و زن برادر تاجی؛ اسفندیار خان آذریاد، پدر فرامرز، شخصیت‌هایی ذهنی و انتزاعی هستند که در زمان حال داستان مرده‌اند و در عین حال وجود دارند و وقایع زندگی گذشته‌شان در ذهن فرامرز و تاج‌الملوک با جزئیات بیان می‌شود (شبیانی، ۱۳۹۴: ۳۵۸). در این جا مقوله ترس از مرگ یا اضطراب‌های اگزیستانسیال را تنها در سه شخصیت اصلی رمان به شرح زیر می‌کاویم.

روابط میان فردی فرامرز با کیوان (محمود، ۱۳۷۹: ۲۰۸)، رحمان (همان، ۴۱۳ و ۵۷۰)، فرزین (همان، ۵۷۲) و با کامران (همان، ۶۷) همگی بر شخصیت خودشیفته‌ی فرامرز گواه است. شخصیت خودشیفته‌ی فرامرز تا آن‌جا پیش رفت که انتظار داشت نازک، معشوقه‌ی او، برخلاف عرف به او پیشنهاد رقص دهد (همان، ۳۴۸). از نگاه یالوم خودشیفتگی چنان در وجود فرد یکدست و یکپارچه است که اغلب بیمار، قادر نیست جای پای خارج از استثنایی بودن خویش در آن بیابد تا بر آن بایستد و به خود بنگرد (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۸۷).

فرامرز شخصیتی است که در ناز و نعمت زندگی کرده و دوران کودکی و نوجوانی بسیار باشکوهی را سپری کرده است، همه‌ی این‌ها را مدیون پدر خویش بوده. فرامرز با مرگ اسفندیارخان نه تنها ثروت پدری و جایگاه اجتماعی و اقتصادی خود را در خطر می‌بیند، بلکه موقعیت اگزستانسیال جدیدی نیز برایش پدید می‌آید؛ درست همانند شخصیت همسر آنا آکسی الکساندروویچ در آنکارینا تولستوی، «مردی که همه چیز برایش همیشه در حال ترقی بوده و زندگی مجلل و ازدواج با شکوه داشته، به توصیف فروپاشی نظام اعتقادی مارپیچ صعودی می‌پردازد. با رفتن آنا فقط آنا را از دست نمی‌دهد؛ این به معنای فروپاشی جهان‌بینی فردی او نیز هست» (همان، ۱۸۴).

یکی دیگر از مکانیزم‌های دفاعی در برابر اضطراب مرگ، انتخاب شغل‌هایی است که با مرگ ارتباط بیشتری دارند؛ از جمله شغل پزشکی. «شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد انگیزه‌ی کسانی که به حرفه‌های مرتبط با مرگ وارد می‌شوند، (سربازان، پزشکان، کشیشان و مدیران بنگاه‌های کفن و دفن) تا حدودی نیازی به غلبه بر اضطراب مرگ دارند. برای مثال هرمان فایبل نشان داد اگرچه ترس آگاهانه پزشکان از مرگ، کمتر از بیماران یا جمعیت عمومی است، در سطوح عمیق‌تر بیشتر از مرگ می‌ترسند. به عبارت دیگر؛ به دست گرفتن قدرت، از ترس‌های آگاهانه از مرگ می‌کاهد» (همان، ۱۸۸).

فرامرز آرزوهای علاقه‌ی زیادی به پزشکی دارد و حتی زمانی که هیچ اراده‌ی خودآگاهی برای پزشک شدن از خود نشان نمی‌دهد، در پس ذهنش این علاقه وجود دارد و به طرق مختلف خودنمایی می‌کند. در ابتدا با تقلید خط پزشکان و جعل نسخه این علاقه نمایان می‌شود (محمود، ۱۳۷۹: ۸۲)، سپس با خرید کتاب‌های پزشکی (همان، ۳۰۱) و بعد از آن با اقدام به شرکت در کنکور پزشکی (همان، ۳۰۳) و در نهایت هم، انتخاب شغل پزشکی بدون داشتن مدرک (همان، ۴۴۴). همه‌ی این موارد گواه بر این مهم است که فرامرز آرزوهای درصدد است اضطراب‌های مرگ مستتر در ناخودآگاه خود را، این‌بار به‌وسیله‌ی انتخاب شغل پزشکی فرونشاند.

شخصیت فرامرز به‌طور کلی شخصیتی است که در همه‌ی جای رمان به وسیله‌ی مکانیزم دفاعی استثنایی بودن، تلاش می‌کند بر اضطراب‌های مرگ در درونش غلبه کند و تا حدی موفق هم می‌شود؛ اما این نوع مکانیزم همیشه موفق عمل نمی‌کند و نقطه‌ضعف‌هایی نیز دارد. درمان‌گران بالینی زیادی از روان‌نژندی موفقیت گفته‌اند، وضعیت عجیبی که در آن فرد

این ابراز قدرت، فقط در کلام نبود و تا جایی پیش رفت که به مرحله‌ی عمل رسید و سر آخر، فرامرز با شلیک گلوله به سمت افسانه و مهران شهرکی، آینده و مسیر زندگی خود را تغییر می‌دهد (همان، ۲۲۷). درگیری فرامرز با مهران برای بازگرداندن قدرت از دست‌رفته‌اش طول می‌کشد و با پرتاب کردن آهن به سمت ماشین مهران ادامه می‌یابد (همان، ۳۷۱).

حمله‌ی فرامرز به پاسبان‌ها برای نجات کامران لونی، دیگر از قدرت‌نمایی اوست: «فرامرز دنبال کامران چشم‌گردانده بود، ندیده بودش بعد دیده بود که با سر و صورت خونی هر دستش و هر گوشه رختش و موی سرش دست یکی از پاسبان‌هاست و پاسبان‌ها به سر و گردن و گرده‌اش می‌کوبند و می‌کشندش طرف کامیون، کامران از تاب و توان افتاده بود و عین جسد بود و فرامرز طاقت نیاورده بود و حمله کرده بود به پاسبان‌ها و با مشت کوفته بود پس گردن یکی‌شان و تا دستش پس برود تا باز بکوبد زیر باتون و پوتین له و لورده شده بود و یک ماه روجا افتاده بود» (همان، ۲۳۵). این قدرت‌نمایی با کشتن رحمان نیکو تبار (همان، ۹۸۷) و مهران شهرکی (همان، ۱۰۳۸) به اوج خود می‌رسد. تلاش فرامرز در امر پیشرفت برای یادگیری زبان انگلیسی و اول شدن نیز، نوعی مکانیزم دفاعی استثنایی بودن او است. وقتی فرامرز شروع به خواندن زبان انگلیسی می‌کند استثنایی بودن خویش را جلوه‌گر می‌کند و می‌گوید: «من باید اول بشم یکضرب (همان، ۲۳۲).

شخصیت اگزستانسیال فرامرز در درگیری‌هایش با زمان بیشتر پدیدار می‌شود، زمانی که می‌گذرد و او را درگیر می‌کند. به گفته‌ی یالوم نبرد دیوانه‌وار با زمان می‌تواند نشانه‌ی ترس قدرتمند از مرگ باشد. زمان‌های از دست‌رفته‌ی فرامرز در کنکور پزشکی (محمود، ۱۳۷۹: ۳۰۴) جنگ فرامرز با زمان و صبور نبودن برای پولدار شدن (همان، ۲۴۲-۲۴۱) و از همه مهم‌تر دیالوگ‌های فلسفی او در نبرد با زمان: «آهسته می‌گوید: «عمر با کسی شوخی نداره عمه تاجی - میدونم» راه می‌افتد به طرف بقال: «امروز که رفت دیگه رفته». به سیگار پوک می‌زند: «دیروز - حالا - کجاست؟» نفس بلند می‌کشد: «دیروز چه بود که گذشت جنسش چی بود؟ کجا رفت؟ بر من گذشت یا در من؟» به سیگار پوک غلیظ می‌زند: «من از دیروز چند تا نشانه بیشتر ندارم - صبح، هتل که سربرس ولف گذاشتم - بعد تاکسی سرویس، بعد مطب - زری، بیماران، ولی اینا که هیچ ربطی بی زمان و جنس زمان ندارن - اینا فقط نشانه‌هایی هستن که صبح ظهر شب برشان گذشته! خود زمان کجاست؟ چی هست؟ خورشیدم ی نشانه‌س. فقط ی نشانه که بر طول روز حرکت می‌کنه. که اگر نباشه بازم زمان هست!» (محمود، ۱۳۷۹: ۱۲۸).

نوعی دیگر از استثنایی بودن فرامرز در خودشیفتگی او نمایان می‌شود؛ زیرا «انسانی که به وسیله‌ی باوری نیرومند به استثنایی بودنش با اضطراب بنیادین مقابله می‌کند، اغلب در روابط بین فردی به مشکلات اساسی بر می‌خورد. اگر اعتقاد به گزندناپذیری آن طور که اغلب رایج است با به رسمیت‌نشناختن حقوق دیگران همراه شود، در آن صورت فرد شخصیتی کاملاً خودشیفته می‌یابد (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۸۵).

یالوم درباره‌ی چنین افرادی می‌نویسد: آنان به این نتیجه می‌رسند که بد و بی‌ارزش‌اند و شایستگی برخوردار از عشق و حمایت نجات‌دهنده‌ی غایی را ندارند. دلیل افسردگی‌شان این است که رنج‌کشیدن و قربانی‌شدن را ناخودآگاهانه، آخرین فرصت برای طلب عشق می‌دانند. بنابراین سوگوار و ماتمزه‌اند؛ زیرا عشق از کف‌شان رفته و سوگوار می‌مانند تا دوباره به دست آوردنش (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۹۷).

فرزانه با آزارطلبی برای خود می‌پندارد تقاص اذیت و آزار خواستگاران را پس می‌دهد. لک و پیس‌های موجود در پایش را نوعی بیماری نمی‌داند؛ بلکه آن را حاصل عذابی دردناک برای رفتار با خواستگاران می‌داند. فرزانه به عمه تاج‌الملوک می‌گوید: «این تقاص همه بچه‌هایی است که یادم دادی سر به سرشان بزارم و بعد هم تحقیرشان کنم، تقاص کوشان، تقاص ساسان، جمال» (محمود، ۲۷۳: ۱۳۷۹).

اضطراب مرگ، فرزانه را وادار می‌کند تا خود را بی‌بازار و از حقیقت امر دور شود؛ زیرا حضور رنج به مانند مرگ کوچکی است که مرگ اصلی را دور می‌کند. «با خودم گفتم که این تقاص جمال و کوشان است. عمه تاجی همیشه می‌گوید دنیا دار مکافات است با همان دست که می‌دهیم می‌گیریم. شب تا صبح گریه کردم، به خدا التماس کردم، یک دسته شمع نذر درخت کردم، دست نماز گرفتم و رفتم تو اتاق در را بستم و نماز خواندم و یک دور تسبیح گفتم. خدایا توبه کردم، توبه کردم، توبه کردم و التماس کردم به خدا که پیسی نباشد همه عمرم نماز بخوانم و به فقیرها کمک کنم و بروم زیارت و یک جفت النگوهایم را نذر کردم» (همان، ۳۹۰).

شخصیت فرزانه در همه‌ی ابعاد آن ثابت می‌کند که او به نجات‌دهنده‌ی غایی معتقد است و به‌شدت به نیرویی نیاز دارد تا اضطراب مرگ خویش را فرونشاند. از دیدگاه یالوم، فردی که به نجات‌دهنده‌ی غایی اعتقاد راسخ دارد و برای آمیختن، یکی‌شدن و ریشه‌دواندن، تقلا می‌کند، قدرت را بیرون از خویش می‌جوید، ظاهری استغاثه‌کننده و وابسته به دیگران دارد. خشمش را واپس می‌راند، گرایش‌های آزارطلبانه از خود نشان می‌دهد و ممکن است با از دست‌دادن فرد مهم زندگی‌اش، عمیقاً افسرده شود (یالوم، ۱۳۹۸: ۲۲۲).

چنان که دیدیم مکانیزم دفاعی فرزانه در برابر اضطراب مرگ، وقتی برای نخستین بار با مرگ پدر پدیدار می‌شود، او را به آزارطلبی وا می‌دارد؛ اما زمانی که آزارطلبی هم نمی‌تواند جای پای مطمئنی برای حجم وسیعی از اضطراب مرگ باشد، ناچار به خودکشی روی می‌آورد، برای اینکه «خودکشی شیوه‌ای است برای غلبه بر مرگ؛ زیرا فرد به جای آن که صبر کند تا گرفتار اتفاقی وحشتناک شود، سرنوشتش را فعالانه در دست می‌گیرد» (همان، ۲۸۳).

لحظه‌ی خودکشی فرزانه موقعیت اگزستانسیال او را به‌خوبی تصویر می‌کند. او همچنان به دنبال نجات‌دهنده‌ی غایی خویش (پدر) است. او را می‌جوید؛ حتی اگر در آن دنیا باشد. او بدون نجات‌دهنده نمی‌تواند زندگی کند. همچنین امید به زندگی پس از مرگ و جایی که اضطراب مرگ نداشته باشد، او را به سمت خودکشی می‌کشاند. «امیدوارم جرأت خوردن این سه حب

درست در لحظه‌ی دست‌یابی به موفقیتی که برای آن جنگیده، نه‌تنها به شادی و شغف نمی‌رسد؛ بلکه به ملالی فلج‌کننده دچار می‌شود که اغلب عدم موفقیت را حتمی می‌کند (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۸۹).

در قسمت آخر رمان فرامرز آذرپاد به ظاهر پیروزی دلچسبی به دست می‌آورد و به آرزوی دیرینه‌ی خود؛ یعنی نابودی مهران شهرکی دست می‌یابد؛ اما واکنش او یک واکنش پیروزمندانه نیست. «گردن فرامرز خم می‌شود، زانوهایش می‌لرزد و سست می‌شود، به عصا تکیه می‌دهد تا بنشیند بر پاره سنگی بر ستون شکسته، حسن جان کمکش می‌کند، می‌نشیند تاج‌گونه را از سر برمی‌دارد گردن خم می‌کند و پیشانی بر زانو می‌گذارد» (محمود، ۱۳۷۹: ۱۰۴۸).

۵، ۴ اضطراب اگزستانسیال فرزانه و مکانیزم دفاعی نجات‌دهنده‌ی غایی

فرزانه، خواهر فرامرز، یکی دیگر از شخصیت‌های سرآمد رمان درخت انجیر معابد است که پس از فوت پدر و مادر خویش دچار اضطراب اگزستانسیال و ترس از مرگ شدیدی می‌شود. او درد خود را درد بی‌کسی می‌داند و معتقد است هیچ کس نمی‌تواند درد او را دوا کند (همان، ۱۹۶) او درواقع، با فقدان پدر و مادر خویش، نجات‌دهنده‌ی غایی‌اش را از دست می‌دهد و خود را بی‌پناه می‌یابد و دچار نوعی افسردگی می‌شود. البته به باور روان‌کاوان بزرگ، «افسردگی زمانی بروز می‌کند که اعتقاد به مارپیچ پیوسته در حال صعود هدف برتر فرو می‌ریزد. زندگی برای فرد برتر، کوششی برای یکی‌شدن با کسی است که فرد او را منبع حمایت و معنای زندگی می‌داند. فرد برتر می‌تواند همسر، مادر، پدر، معشوق، درمان‌گر و یا حرفه و سازمانی اجتماعی باشد که فرد ویژگی‌های انسانی به آن بخشیده است. ایدئولوژی به‌دلایل فراوانی از هم می‌پاشد؛ فرد برتر ممکن است بمیرد، انسان را ترک کند یا عشق و توجه‌اش را از او برگرداند و یا ثابت کند برای وظیفه‌ای که بر عهده‌اش گذاشته شده، شایستگی ندارد» (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۹۶). مکانیزم دفاعی که فرزانه در برابر مرگ و اضطراب از آن اختیار می‌کند، مکانیزم نجات‌دهنده‌ی غایی است.

یکی از مکانیزم‌های دفاعی پریسامد در برابر مرگ، نجات‌دهنده‌ی غایی است؛ زیرا «در پیدایش فرد، انسان خلاصه‌ای از پیدایش تبار انسان رشد جسمی و اجتماعی فرد آینده‌ی است از رشد‌گونه بشر این واقعیت بیش از هر خصوصیت اجتماعی در باور انسان به وجود شفاعت‌کننده‌ی شخصی که بر همه کار تواناست نمود می‌یابد. نیرو یا موجودی که همواره به ما توجه دارد عشق می‌ورزد و حمایت‌مان می‌کند، گرچه می‌گذارد به خطر نزدیک شویم و تا لبه‌ی پرتگاه پیش برویم؛ ولی درنهایت نجات‌مان می‌بخشد (همان، ۱۹۰). فرزانه نجات‌دهنده‌ی غایی خود را که همانا پدر باشد، از دست می‌دهد و دیگر سپری در برابر مرگ خویش نمی‌یابد و اضطراب مرگ، درون وی به بالاترین حد خود می‌رسد؛ چه حضور پدر مرگ را برای او به تأخیر می‌انداخت و در پس ذهن یقین داشت تا پدر هست من نخواهم مرد. وقتی این امکان نیز کارکرد خود را از دست می‌دهد، به آزارطلبی برای خویش روی می‌آورد.

مرگ بگیرد، چنین کنشی از او، بیشتر به افراد روان‌نژند می‌ماند. تاج‌الملوک ازدواج نمی‌کند و از مردها می‌گریزد. ازدواج برای او یعنی رشد و پیشرفت و این پیشرفت گذر زمان را برای او تداعی می‌کرد، اما ازدواج نکردن توقف زمان را برایش به ارمغان داشت. او از فردیت گریزان بود و با مستحیل‌شدن در یک حامی که اعتقادات مذهبی و همین‌طور اعتقاد به درخت بود، در جست‌وجوی امنیت بود. «عزت‌الملوک کشتیار تاج‌الملوک شد که برود پیش یحیی‌خان؛ نرفت. گفت: نیمام مادر، گفت: «حوصله‌ی دیدنش ندارم». مادر گفت: «آخر چه درد و مرضی داری دختر؟ کسی که با نامزدش این‌طور رفتار نمی‌کنه!» تاج‌الملوک گفت: «حالم به هم می‌خوره مادر - نمیتونم. این همه یادآور دیدگاه کی‌یرکه‌گور درباره‌ی قمار است وقتی می‌نویسد: «قمار خطرناک است، چرا؛ چون فرد ممکن است ببازد. قمار نکردن زیرکانه است. با این‌حال، چیزی که از دست دادنش در مخاطره‌آمیزترین قمارها، مشکل است، با قمار نکردن به‌آسانی از دست می‌رود؛ آن چیز خود انسان است؛ زیرا وقتی ریسکی می‌کنم بسیار خوب زندگی با گوشمالی‌هایش به دادم می‌رسد؛ ولی اگر اصلاً ریسک نکنم، چه کسی به دادم می‌رسد؟ به‌علاوه با اصلاً قمار نکردن در والاترین معنا دقیقاً عبارت است از آگاهی‌یافتن از خویش؛ همه مزایای زمینی را از آن خود می‌کنم و خود را می‌بازم پس چه فایده‌ای دارد؟ (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۹۲).

ریسک‌کردن تاج‌الملوک و عدم پذیرش زندگی از سوی او، باعث می‌شود این اضطراب را به دیگران منتقل کند. او بارها و بارها با مردان سرناسازگاری و عناد دارد و فرزانه برادرزاده‌ی خود را هم به همین سمت و سو می‌کشانند. فرزانه نباید ازدواج کند چراکه زمان می‌گذرد و مرگ نزدیک‌تر از قبل می‌گردد. تاج‌الملوک به فرزانه می‌گوید: «خیالم راحت است. تو دختر خوبی هستی، هم عاقلی هم فهمیده‌ای و بی‌گذار به آب نمیزی. اگر خیال من ناراحت است، از جانب مردها ناراحت است که خوب خوششان وقتی پایش بیفتد از گرگ‌ها هم درنده‌تر هستند (محمود، ۱۳۷۹: ۳۵۰) حتی زری دختر بدالله هم از این اضطراب تاج‌الملوک در امان نمی‌ماند و تاج‌الملوک بارها اضطراب مرگ خویش را به او منتقل می‌کند و او را به دشمنی با مردها تشویق می‌کند (محمود، ۱۳۷۹: ۶۹۸).

۶ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از آن‌چه گذشت نتیجه گرفتیم که روان‌شناسی آگریستان‌سیالیستی نوین بهتر از دیگر شاخه‌های دانش روان‌شناسی، عوامل رفتاری ژرف انسان را تبیین می‌کند. اگرچه سال‌هاست که بشر برای شناخت بیشتر خود و همچنین رسیدن به سعادت پای تلاش می‌کند؛ اما این شناخت با کشف ناخودآگاه توسط فروید بیشتر ظهور پیدا کرد و پس از آن روان‌شناسان دیگری مرزهای ناشناخته دیگری را کشف کردند و در گسترش این قلمرو کوشیدند. یکی از مباحث مهم این حوزه، روان‌شناسی ترس است. از ترس‌های روان‌شناسی معمولی که بگذریم، این

تریاک را داشته باشم، داداش خوبم؛ فرامرز عزیز به‌خاطر همه‌ی محبت‌هایی که به من کرده‌ای سپاس‌گزارم، خداحافظ تا روزی که اگر قسمت باشد در آن دنیا همدیگر را ملاقات کنیم. عمه جان، عمه تاج‌الملوک خانم از شما هیچ گله‌ای ندارم سرنوشت من این بوده است شما چه گناهی دارید خداحافظ عمه تاجی، پدر، پدر خوب و مهربانم دارم می‌آیم تا دست گرم پدرانه‌ات را بر سرم بکشید تا از این دردها و غم‌ها راحت شوم. پدرجان یقین دارم همچین که دست نازنینت موی سرم را نوازش کرد، آنقدر راحت می‌شوم که انگار تازه متولد شده‌ام» (محمود، ۱۳۷۹: ۶۴۰). فکر خودکشی تا حدودی از وحشت فرد می‌کاهد. عملی فعالانه است، به فرد اجازه می‌دهد چیزی را تحت کنترل درآورد که تاکنون او را کنترل می‌کرده است. به‌علاوه همان‌طور که چارلز وال^۱ متوجه شده در بسیاری از خودکشی‌ها، دیدگاهی جادویی نسبت به مرگ وجود دارد و آن را موقتی و برگشت‌پذیر جلوه می‌کند. شاید فردی که اقدام به خودکشی می‌کند تا کینه و خصومتش را ابراز کند یا در دیگران احساس گناه پدید آورد، به ادامه‌ی آگاهی پس از مرگ باور دارد و تصور می‌کند می‌تواند پیامد مرگ خویش را مزه‌مزه کند و از آن لذت ببرد (یالوم، ۱۳۹۸: ۱۸۱).

۵، ۵ شخصیت تاج‌الملوک و مکانیزم دفاعی تلقیقی

یکی دیگر از کنشگران و شخصیت‌های اصلی این رمان، تاج‌الملوک؛ عمه‌ی فرامرز و فرزانه است. او اگرچه در محیط نسبتاً مشابهی با دو برادرزاده‌ی خویش زندگی می‌کند؛ اما نوع ترس از مرگ و اضطراب آگریستان‌سیالی وی و به‌تبع آن مکانیزم دفاعی‌ای که اختیار می‌کند، با دو شخصیت دیگر متفاوت است. اعتقادات تاج‌الملوک به درخت انجیر معابد، نوعی آمیختگی هم‌زمان دو مکانیزم دفاعی است؛ یکی شیوه‌ی یزدان‌شناسانه و اعتقاد به دنیای برتر و دومی نجات‌دهنده‌ی غایی. یالوم معتقد است: بعضی‌ها نجات‌دهنده‌ی خویش را نه در موجوداتی ماورای طبیعی که در دنیای خاکی پیرامون خویش در یک پیشوا یا آرمانی برتر می‌یابند. هزاران سال است که بشر به این ترتیب، بر ترس از مرگ چیره شده و ترجیح داده آزادی و در حقیقت زندگی‌اش را به کناری نهد تا چهره‌های برتر یا آرمانی جسمیت‌یافته را در آغوش گیرد و بپذیرد (همان، ۱۹۱). تاج‌الملوک عصر روز سه‌شنبه به زیارت انجیر معابد می‌رود، نذرش را ادا می‌کند، شمع می‌پراند، چند اسکناس ریز به صندوق می‌اندازد بعد با ترس و لرز می‌رود در صف حاجت‌مندان ساقه‌ی شرقی می‌ایستد، اول لوح برنجی را با طمأنینه می‌خواند و گریه می‌کند و شمع روشن می‌کند و دو شاخه عود می‌سوزاند و بعد التماس می‌کند که فرامرزخان در کنکور پزشکی قبول شود (محمود، ۱۳۷۹: ۳۳۷). در بسیاری جاهای دیگر رمان از اعتقادات مذهبی تاج‌الملوک (همان؛ ۱۹۴-۱۹۵)، دعا خواندن‌های او (همان، ۲۲۰) و اعتقاد به معجزه‌ی درخت (همان، ۶۵) سخن رفته است.

تاج‌الملوک که در تمام حیات خویش به شدت از مرگ هراس داشت، پیوسته می‌کوشید با بهر‌نچستن صحیح از زندگی از

¹ Charles Wall

از آن‌جا که رمان رئالیستی بازتاب زندگی عادی بشری است، تمامی این ترس‌ها را، بی‌آنکه نویسنده قصد و تعمدی در بیان آن‌ها داشته باشد، می‌توان در کنش شخصیت‌های آن، به وفور یافت. این ترس‌ها در مواردی از حالت عادی خارج شده، به روان‌نژندی منتهی و سرنوشت شخص را در دست گرفته، به بیراهه رهنمون می‌شود. چنانکه دیدیم تحلیل کنش و رفتار شخصیت‌های این رمان رئالیستی از منظر اضطراب مرگ به ما این امکان را می‌دهد که به صورت نمادین ترس‌های اگزیستانسیالیستی را بررسی نماییم. در نهایت دریافتیم که از بین مؤلفه‌های چهارگانه‌ی اضطراب و ترس اگزیستانسیال، مؤلفه‌ی مرگ از همه پربسامدتر است و مکانیزم‌های دفاعی هرکدام با دیگری متفاوت و مکانیزم‌های اختیارشده از سوی زنان تا حدودی به هم نزدیکتر است.

ترس‌های اگزیستانسیالیستی هستند که تمام علل رفتاری انسان را در سیطره‌ی خود درآورد. همچنین دریافتیم که در کنار نظریات مارکس، فروید، راسل و نیچه که هرکدام به ترتیب علت اصلی یا زیرساخت رفتار انسان‌ها را ثروت، جنسیت و قدرت می‌دانستند، با کنکاش و تعمق بیشتر در زیرساخت رفتار آدمی و روان‌کاوی او به این نکته رهنمون شدیم که ترس‌های اگزیستانسیالیستی نهفته در ناخودآگاه آدمی، اساس و بنیاد تمامی اعمال انسان است و راه حل رسیدن به سعادت او، شناخت هرچه بیشتر این ترس‌ها است و ترس از مرگ، ترس از تنهایی، ترس از بی‌معنایی و پوچی و ترس از آزادی مؤلفه‌های اصلی ترس اگزیستانسیالیستی هستند که در همه‌ی رفتارها و گرایش‌های سیاسی، مذهبی، اقتصادی، فرهنگی، هنری و غیره نمود دارند.

منابع

هاشمی، محدثه (۱۳۹۳)، «عناصر ادبیات شگرف در رمان درخت انجیر معابد»، *گاوین‌نامه*، سال ۱۵، شماره‌ی ۲۹: ۸۹-۱۳۲.

آقاخان‌ی بیژنی، محمود (۱۳۹۶). «جلوه‌های ترس و اضطراب در رمان زمین سوخته»، *نقد ادبی*، سال ۱۰، شماره‌ی ۷: ۳۷-۲۸.

هایدگر، مارتین (۱۳۹۹)، *هستی و زمان*، ترجمه‌ی عبدالکریم رشیدیان، تهران: نشر نی.

اکبرزاده ابراهیمی، آذر (۱۳۹۸)، «نشانه‌های اضطراب در رمان درخت انجیر معابد»، *دوفصل‌نامه‌ی روایت‌شناسی*، سال ۳، شماره‌ی ۶: ۲۳۹-۲۱۵.

یالوم، اروین. د (۱۳۹۸)، *روان‌درمانی اگزیستانسیال*، ترجمه‌ی سپیده حبیب، تهران: نشر نی.

بهنام، جمشید (۱۳۷۵)، *ایرانیان و اندیشه‌ی تجدد*، تهران: نشر مرکز.

زینلی، راضیه (۱۳۹۳)، «بررسی مفهوم اضطراب از دیدگاه کی‌یرکگور و ژان پل سارتر»، *دوفصل‌نامه‌ی فلسفی شناخت*، شماره‌ی ۱/۷۰: ۱۷۹-۱۵۱.

صنعتی، محمد (۱۳۸۰)، *صادق هدایت و هراس از مرگ: بوف کور، تاریخ فرهنگی و اسطوره‌کنشی*، تهران: نشر مرکز.

شیبانی، خاطره (۱۳۹۴)، «ویران‌شهری رهاگشته در دنیای وهم: تحلیل درخت انجیر معابد»، *مجله‌ی ایران‌نامه*، سال ۳۰، شماره‌ی ۴: ۳۵۲-۳۷۷.

عباسی، علی و عبدالرسول شاکری (۱۳۸۷)، «ترس از زمان نزد شخصیت‌های روایتی محمود دولت آبادی»، *پژوهش‌نامه علوم انسانی* دانشگاه شهید بهشتی، شماره‌ی ۵۷: ۲۱۷-۲۳۴.

کی‌یرکگور، سورن (۱۳۹۹)، *ترس و لرز*، ترجمه‌ی عبدالکریم رشیدیان، تهران: نشر نی.

محمود، احمد (۱۳۷۹)، *درخت انجیر معابد*، تهران: معین.

مغنی‌باشی نجف آبادی، اعظم (۱۳۹۲)، بررسی ترس و اضطراب در آثار صادق چوبک (سنگ صبور)، احمد محمود (زمین سوخته)، محمود دولت آبادی (جلد اکلیدر)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهرکرد.